

Mu'tezilî İ'câz Nazariyeleri Işığında Nazzâm ve Câhiz'in Yaklaşımlarının Karşılaştırılması

A Comparative Analysis of Nazzâm and al-Jâhiz's Approaches in the Light of Mu'tazilite Theories of I'jâz

Hüseyin DURSUN

Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve

Belagatı Anabilim Dalı, İzmir/ Türkiye

hdursun769@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3125-791X>.

<https://ror.org/024nx4843>

Makale Bilgisi

Makale Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 04/04/2025
Kabul Tarihi: 16/06/2025
Yayın Tarihi: 19/06/2025

Article Information

Article Type : Research Article
Received : 04/04/2025
Accepted : 16/06/2025
Published : 19/06/2025

Atıf

Yılmaz, N. (2025). Mu'tezilî İ'câz Nazariyeleri Işığında Nazzâm ve Câhiz'in Yaklaşımlarının Karşılaştırılması, Antakiyat, 8(1), 19-44

Citation

Yılmaz, N. (2025). *A Comparative Analysis of Nazzâm and al-Jâhiz's Approaches in the Light of Mu'tazilite Theories of I'jâz*, Antakiyat, 8(1), 19-44

İntihal | Plagiarism

Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir. [Intihal.net](https://intihal.net) - [Turnitin](https://turnitin.com)

This article has been scanned for plagiarism and it has been confirmed that it does not contain plagiarism. [Intihal.net](https://intihal.net) - [Turnitin](https://turnitin.com)

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Hüseyin DURSUN

This study does not require ethics committee approval and the data used has been obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and all studies used were indicated in the bibliography. It is declared that scientific and ethical principles were complied with during the preparation of this study and all the studies used are cited in the bibliography. Hüseyin DURSUN

Hakem Sayısı | Referees

İki Dış Hakem | Two External Referees

Değerlendirme | Review

Çift Kör Hakemlik | Double Blind Referee

Etik Bildirim | Complaints

ilahiyyatdergi@mku.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Öz

Bu çalışma, Kur'an'ın i'câzını açıklamada önemli katkılar sunan iki Mu'tezilî düşünür olan Nazzâm ve Câhiz'in görüşlerini klasik belâgat teorileri bağlamında karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Çalışmanın amacı, Nazzâm'ın "Sarfe" teorisiyle i'câzı metafizik bir engelleme biçimi olarak yorumlaması ile Câhiz'in beyân, lafzın tertibi ve anlam üretimi üzerinden geliştirdiği retorik temelli yaklaşım arasındaki yöntemsel ve kavramsal farkları ortaya koymaktır. Nazzâm'a göre i'câz, Allah'ın kudretiyle insanların benzerini getirmekten aciz bırakılmasıyla ilgilidir; bu görüş, özellikle Kur'an'daki meydan okuma ayetlerinin "Sarfe sarf nazariyesi" çerçevesinde fizikî bir engelleme olarak anlaşılmasıyla temellendirilir. Buna karşılık Câhiz, Kur'an'ın i'câzını lafzî yapı, anlam yoğunluğu, teşbih, hazf, takdim-te'hîr gibi belâgat unsurlarıyla açıklamaya çalışır. Onun yaklaşımı, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, *Nazmu'l-Kur'ân* ve *Hücecu'n-Nübüvve* gibi eserlerinde detaylandırılmıştır. Araştırma, bu iki düşünürün yaklaşımlarını sadece kelâmî yönleriyle değil, aynı zamanda semantik boyutlarıyla da analiz ederek Mu'tezilî ekol içerisindeki i'câz teorilerinin çeşitliliğini ve nazm teorisine etkilerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu çerçevede çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve metin çözümlemesine dayalı karşılaştırmalı analiz yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, i'câzü'l-Kur'ân, Mu'tezile, Nazzâm, Câhiz.

Abstract

This study comparatively examines the views of two prominent Mu'tazilite thinkers, al-Nazzâm and al-Jâhiz, on the inimitability (*i'jâz*) of the Qur'an within the framework of classical rhetoric theories. The research aims to identify the methodological and conceptual differences between al-Nazzâm's *şarf* theory, which interprets *i'jâz* as a metaphysical prevention, and al-Jâhiz's rhetoric-based approach, developed through clarity (*bayân*), the arrangement of words, and meaning production. According to al-Nazzâm, *i'jâz* concerns God's power rendering humans incapable of producing its likeness; this view is grounded in understanding the Qur'anic challenge verses as a physical impediment within the framework of the *şarf* theory. Conversely, al-Jâhiz explains the Qur'an's *i'jâz* through rhetorical elements such as lexical structure, semantic density, simile (*tašbîh*), ellipsis (*hađf*), and syntactic reordering (*taqdîm-ta'khîr*). His approach is elaborated in works such as *al-Bayân wa'l-Tabîyîn*, *Nazm al-Qur'ân*, and *Hujaj al-Nubuwwa*. This study analyzes these thinkers' approaches not only in theological terms but also through their semantic and rhetorical dimensions, revealing the diversity of *i'jâz* theories within the Mu'tazilite school and their influence on the *naẓm* theory. Employing a qualitative research methodology, the study uses comparative textual analysis.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, I'jâz al-Qur'ân, Mu'tazila, Nezzâm, al-Jâhiz

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'in "i'câzü'l-Kur'ân" olarak bilinen benzerinin getirilememesi özelliği,¹ İslâm düşüncesinde hem itikadî hem de nazari bir mesele olarak çok yönlü biçimde değerlendirilmiştir.²

"i'câz" (الإعجاز) kelimesi, "aciz bırakmak, güçsüz kılmak" anlamındaki *a'caza* (أعجز) fiilinden türemiştir. Bu fiil kökü, klasik sözlüklerde "bir şeyi yapamamak, benzerini getiremeyecek durumda olmak" anlamlarında açıklanır.³ Örneğin Cevherî (ö. 393/1002),

¹ Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2004), 45.

² Ebû Os mân el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 1/78.

³ Ebû İshâk en-Nazzâm, *Kitâbü'n-nüket*, nşr. Josef van Ess, *Frühe mu'tazilitische Häresiographie* (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971), 112.

Sihâh'ında "i'câz"ı, karşı tarafı fiil ve kudret açısından aciz hâle getirmek anlamında kullanır.⁴ Aynı şekilde İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-'Arab*'da "i'câz"ı, "karşı tarafın mukabelede bulunamayacağı derecede yüksek bir fiil" olarak tanımlar.⁵ Kur'ân bağlamında ise "i'câz" kavramı, beşerin Kur'ân'ın bir benzerini getirmekten aciz kalması anlamına gelir.

Kur'ân'ın i'câzı, özellikle nüzûl sürecinde müşriklere yöneltilen قَاتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ *"Onun benzeri bir sûre de siz getirin,"*⁶ gibi meydan okuyucu âyetlerle temellendirilmiş; bu meydan okumalar zamanla kelâm, belâgat, fıkıh usûlü ve tefsir gibi disiplinlerde geniş bir tartışma alanı doğurmuştur.⁷ III./IX. yüzyıldan itibaren, bu meydan okumayı açıklamak ve Kur'ân'ın neden taklit edilemez olduğunu temellendirmek amacıyla müstakil "i'câz" eserleri kaleme alınmıştır. Özellikle Câhiz (ö. 255/869), Bâkılânî (ö. 403/1013), Cürcânî (ö. 471/1078) gibi müellifler, i'câz nazariyesini lafız, mana, tertîb, belâgat, gaybî haberler ve şer'î hükümlerdeki üstünlük gibi açılardan temellendirmişlerdir.⁸

Bu bağlamda, özellikle Mu'tezilî gelenek içerisinde i'câz kavramına yönelik geliştirilen yaklaşımlar dikkat çekicidir.⁹ Mu'tezile mensubu düşünürler, i'câzı sadece mucize kategorisinde değerlendirmekle yetinmemiş; onu aynı zamanda dilsel yapı, beyan gücü, mana derinliği ve insan kudretinin sınırları gibi unsurlar üzerinden analiz etmişlerdir. Bu yönüyle Mu'tezilî düşünürlerin i'câz nazariyeleri yalnızca kelâmî değil; söylem teorisi, anlambilimsel çözümleme ve dil felsefesi düzeyinde de özgün yaklaşımlar ortaya koymuştur.¹⁰ Bu çalışmada "yaklaşım" terimiyle kastedilen, bu farklı açıklama ve yorum biçimlerinin teorik ve yönetsel arka planıdır.¹¹

Bu çerçevede çalışmanın temel amacı, Mu'tezilî düşünce geleneğinde önemli yere sahip olan Nazzâm (ö. 231/845) ile Câhiz'in i'câz hakkındaki özgün yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak incelemektir.¹² Nazzâm, i'câzı "sarfe" teorisiyle, yani Allah'ın insanların Kur'ân'a benzer bir metin getirme kudretini engellemesiyle açıklar.¹³ Buna karşılık Câhiz, i'câzı, Kur'ân'daki *beyân*, *mecaz*, *teşbih* ve özellikle *nazm* gibi edebî unsurların eşsizliğiyle temellendirir. Câhiz, bu görüşlerini özellikle *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde beyân sanatının işlevi üzerinden; *Hücecu'n-Nübüvve*'de nübüvvetin delilleri bağlamında; *Nazmu'l-Kur'ân* adlı risalesinde ise Kur'ân'daki söz düzeninin mucizeviliği üzerinden detaylı olarak işlemiştir.¹⁴ Ona göre Kur'ân'ın

⁴ İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgafûr 'Atar (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâ'în, 1990), "'-c-z" md., 2/ 632.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullâh el-Harbî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), "'-c-z" md., 12/ 453.

⁶ Bakara 2/23.

⁷ Muhammed b. İdris eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, thk. Ahmed M. Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 106–107; Fahrüddîn er-Râzî, *Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), I/165.

⁸ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/58; Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Salâhuddîn el-Halîlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 23–27; Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 48–50.

⁹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 1/34.

¹⁰ Mustafa Sadık er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, trc. Hasan el-Benna (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 67.

¹¹ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, trc. Süleyman Ateş (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2008), 156.

¹² Josef van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* (Berlin: De Gruyter, 1991), 3/456.

¹³ Muhammed Abduh, *Risâletü't-tevhîd* (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 2002), 89.

¹⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I/98, 145–146; 2/ 59–61; Câhiz, *Nazmu'l-Kur'ân*, nşr. Abdülhamîd el-Harîfî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1981), 3/ 240–260; Câhiz, *Hücecu'n-nübüvve*, ed. Selâhuddîn el-Münevver (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979), 3/236–238.

i'câzı, lafzın tertibi ve anlam yoğunluğu ile doğrudan ilişkilidir; Kur'ân'daki nazım, hiçbir beşerî söylem tarafından taklit edilemeyecek derecededir.¹⁵

Söz konusu iki yaklaşımın etkisi yalnızca klasik dönemle sınırlı kalmamış, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf'ı* ve Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-İ'câz'ı* gibi sonraki dönem metinlerinde de izlerine rastlanmıştır.¹⁶ Özellikle “beyân” ve “nazm” kavramlarının farklı mezheplerce farklı biçimlerde yorumlanması, bu çalışmayı sadece tarihî değil, aynı zamanda mezhebî, dilsel ve felsefî bir karşılaştırma zemini hâline getirmektedir.¹⁷ Kur'ân'ın i'câzı bağlamında Mu'tezilî dilsel yaklaşımları klasik belâgat nazariyeleriyle karşılaştırmalı olarak analiz etmekte; bu yaklaşımların ayet merkezli çözümlemelerle nasıl bir teorik süreklilik arz ettiğini göstermeyi amaçlamaktadır.¹⁸ Böylece i'câz, yalnızca kelâmî bir mesele değil; çözümlenebilir bir dilsel ve retorik yapı olarak ele alınmakta, klasik kaynaklarla çağdaş semantik yaklaşımlar arasında disiplinlerarası bir geçiş alanı önerilmektedir.¹⁹

Kur'ân'ın i'câzı üzerine gerek klasik gerekse modern dönemde önemli çalışmalar yapılmıştır. Klasik dönemde başta Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-İ'câz'ı*, Bâkılânî'nin *İ'câzü'l-Kur'ân'ı* ve Rummânî'nin *en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân* adlı eseri, bu alanın temel başvuru kaynakları arasında yer alır.²⁰ Modern dönemde ise özellikle Mustafa Sâdiq er-Râfi'î'nin *İ'câzü'l-Kur'ân* adlı çalışması, Abdülhalîm Mahmud'un *Fennü'l-İ'câz'ı*, Muhammed Abdullah Dirâz'ın *en-Nebe'u'l-'Azîm* isimli eseri ve son dönem araştırmacılarından Müntehem el-Hârûn, Ahmed Sabîh ve Nâsır Hamed Ebû Zeyd'in çeşitli yorumları dikkat çekmektedir.²¹ Türk akademik çalışmaları arasında Halil İbrahim Kutlay'ın *Kur'ân'ın İ'câzı ve Belâgati* (1991), Abdülkadir Şener'in *Kur'ân'ın Edebi İ'câzı* (1993), Hasan Akkuş'un *Cürcânî'nin Belâgat Anlayışı ve Delâ'ilü'l-İ'câz'ı* (2008) ile Hüseyin Algül'ün *Kur'an'da Mucize Kavramı ve İ'câz Tartışmaları* (2009) gibi eserlerinde konuya geniş yer verilmiştir.²² Bu araştırmanın mevcut çalışmalarla arasındaki temel fark, i'câz meselesine yaklaşırken öne çıkarılan düşünürlerin—Nazzâm ve Câhiz—kelâm perspektifinden ziyade, özellikle dilsel ve kuramsal yönlerinin karşılaştırmalı analize tabi tutulmasıdır. Genellikle sarf ve nazm teorileri ayrı ayrı ele alınırken, bu çalışmada her iki görüş aynı düzlemde ve sistematik biçimde kıyaslanmakta; Mu'tezilî ekolün dilsel yapılandırma süreçlerindeki etkisi ön plana çıkarılmaktadır.

Çalışmanın alana katkısı, i'câzın erken dönem Mu'tezilî temsilcilerinin gözünden nasıl kuramsallaştırıldığını göstermesi ve bu teorilerin, sonraki belâgat geleneği üzerindeki etkisini

¹⁵ Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1963), 203.

¹⁶ George Makdisi, *İslâm'ın Klasik Çağı*, trc. Ahmet Arslan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 134.

¹⁷ Ayman Shihadeh, *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî* (Leiden: Brill, 2006), 72.

¹⁸ Cürcânî, *Esrârü'l-belâğa*, thk. Helmut Ritter (İstanbul: Klaus Schwarz Verlag, 1954), 211.

¹⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dâru't-Türâs, 1973), 98.

²⁰ Cürcânî, *Delâ'ilü'l-İ'câz*, 37-45. Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 13-26. Rummânî, *en-Nüket fî İ'câzi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Halîl Harrâs (Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1976), 55-62.

²¹ Mustafa Sâdiq er-Râfi'î, *İ'câzü'l-Kur'ân ve 'l-belâğa'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1973), 102-115; Muhammed Abdullah Dirâz, *en-Nebe'u'l-'azîm* (Kahire: Dâru'l-Kalem, 1961), 151-173; Abdülhalîm Mahmud, *Fennü'l-İ'câz* (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1971), 89-97.

²² Halil İbrahim Kutlay, “Kur'ân'ın İ'câzı ve Belâgati”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 77-96; Abdülkadir Şener, “Kur'ân'ın Edebi İ'câzı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 7/4 (1993), 401-414; Hasan Akkuş, *Cürcânî'nin Belâgat Anlayışı ve Delâ'ilü'l-İ'câz'ı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2008); Hüseyin Algül, “Kur'an'da Mucize Kavramı ve İ'câz Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 117-134.

iz süren bir yöntemle ortaya koymasidir.²³ Aynı zamanda i'câzın sadece “mucize” kategorisine indirgenemeyecek bir retorik mimariye sahip olduğu düşüncesi, klasik literatür ile modern dil ve anlam kuramları arasında disiplinlerarası bir köprü kurmayı hedeflemektedir.²⁴

1. Mu'tezilî Düşünürlerde Kur'ân'ın İ'câzı: Teorik Çerçeve ve İki Öncü Yaklaşım

Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzı (الإعجاز)—yani onun benzerinin getirilememesi—İslâm düşünce tarihinde yalnızca bir inanç ilkesi değil, aynı zamanda dilsel, semantik ve epistemolojik düzlemde tartışmalara konu olmuş çok katmanlı bir meseledir. Bu bağlamda i'câz kavramı, hem lügavi anlamıyla "güçsüz bırakmak, âciz kılmak" demektir²⁵; hem de istilahi anlamda Kur'ân'ın, beşerî gücün ötesinde bir yapıya sahip olması sebebiyle insanların benzerini getirmekten aciz kalmasıdır.²⁶

Bu çok boyutlu kavram, erken dönemden itibaren kelâm, tefsir ve belâgat literatüründe tartışılmış; özellikle Mu'tezilî düşünürler, Kur'ân'ın i'câzını açıklamak amacıyla iki temel yaklaşım geliştirmişlerdir. İlk yaklaşım, Nazzâm tarafından geliştirilen ve “sarfe” olarak bilinen teoridir. Bu görüşe göre, Kur'ân'ın dilsel ve edebî yönü aslında taklit edilebilir niteliktedir; ancak Allah, insanları bu konuda muvakkat bir biçimde âciz bırakarak onların benzerini getirmesini engellemiştir.²⁷

İkinci yaklaşım ise, Câhiz ve onu izleyen bazı Mu'tezilî âlimler tarafından savunulan dilsel üstünlük nazariyesidir. Bu yaklaşıma göre Kur'ân'ın i'câzı, onun nazmı, teşbihleri, mecazları ve beyân gibi retorik ve semantik öğelerinde saklıdır.²⁸ Bu çerçevede Kur'ân, yalnızca semantik bir derinliğe değil, aynı zamanda erişilemez bir söylem inşasına sahiptir.

Her iki yaklaşım, farklı epistemolojik temellere dayanmasına rağmen, Kur'ân'ın ilâhî bir mucize olduğu fikrinde birleşir. Sarfe teorisi mucizenin kaynağını beşerî kudretin sınırlandırılmasında ararken; Câhiz'in yaklaşımı mucizeviliği üstün bir dilsel kompozisyon olarak görmektedir. Böylece Mu'tezilî düşünürlerin i'câz nazariyeleri, yalnızca kelâmî değil; anlambilim, beyan teorisi ve dil felsefesi açısından da yeni açılımlar sunmuştur.²⁹

1.1. Mu'tezile'nin Kur'ân'ın İ'câzına Bakışı

Mu'tezilî düşünürler, Kur'ân'ın i'câzını (*benzerinin getirilememesi*) hem kelâmî hem de belâgat perspektifinden ele almıştır. Bu mezhebe göre i'câz, yalnızca teolojik bir iddia değil, aynı zamanda dilsel, semantik ve epistemolojik bir olgudur. Ancak Mu'tezile içinde i'câzın kaynağı konusunda farklı eğilimler ortaya çıkmıştır. Bu çalışma, özellikle erken dönem Mu'tezilî

²³ Muhammed Arkoun, *Kur'ân'ı Yeniden Düşünmek*, trc. Hasan Hacak (İstanbul: Mana Yayınları, 2017), 145.

²⁴ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Mefhûmü 'n-nass* (Beyrut: Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, 1990), 177.

²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü 'l-arab*, 197.

²⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 35.

²⁷ Câhiz, *el-Hayevân*, 42–43.

²⁸ Câhiz, *el-Beyân ve 't-tebyîn*, 82–85.

²⁹ Weiss, Bernard G. “The Idea of I'jâz al-Qur'ân.” *Journal of the American Oriental Society* (1962), 97–304.

düşünürlerden Nazzâm ve Câhiz'in yaklaşımlarını merkeze alarak, Mu'tezilî i'câz teorisinin gelişimini incelemeyi hedeflemektedir.

Mu'tezile'nin Kur'ân'a yaklaşımı, akılcılık (*aklî te'vil*) ve dil analizleri üzerine kuruludur. Nitekim Mu'tezilî âlimler, Kur'ân'ın yaratılmış (*muhdes*) olduğu görüşünü savunurken, onun i'câzını da bu çerçevede temellendirmişlerdir. Örneğin Kādî Abdülcebbar (ö. 415/1025), *el-Muğnî*'de, "Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik" ³⁰ ayetini referans göstererek, Kur'ân'ın zamanlılığını ve dolayısıyla i'câzının beşer üstü bir nitelik taşıdığını vurgular. ³¹

1.2. Nazzâm ve Câhiz'in İ'câz Teorileri

Mu'tezilî gelenekte i'câz teorileri, metafizik (Nazzâm) ve retorik (Câhiz) olmak üzere iki ana eksende şekillenmiştir:

Nazzâm'ın "Sarfe" Teorisi: Nazzâm, i'câzı, insanların Kur'ân'a benzer bir metin oluşturma kabiliyetinin ilahî kudret tarafından engellenmesi (*sarfe*) ile açıklar. Ona göre, Kur'ân'ın benzersizliği, insanların onu taklit etme gücünün a priori olarak kısıtlanmasından kaynaklanır. ³²

Câhiz'in Retorik Teorisi: Câhiz ise i'câzı, Kur'ân'ın beyân (açıklama gücü), nazm (kelime düzeni) ve mecaz kullanımındaki mükemmellik ile ilişkilendirir. Ona göre Kur'ân, Arap dilinin tüm imkânlarını zirve noktada kullanarak, insanların ulaşamayacağı bir estetik ve anlam derinliği sunar. ³³ Nazzâm ve Câhiz'in teorileri, klasik belâgat literatüründe izler bırakmıştır. Özellikle Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf*'ta Nazzâm'ın *sarfe* teorisini eleştirerek, i'câzı nazm üzerinden açıklamıştır. ³⁴ Abdülkâhir Cürânî, *Delâilü'l-İ'câz*'da Câhiz'in retorik yaklaşımını geliştirerek, i'câzın anlam-bağlam ilişkisindeki mükemmellikten kaynaklandığını savunmuştur. ³⁵

1.3. Mu'tezile'nin İ'câz Anlayışının Tarihsele Seyri ve Eleştiriler

Mu'tezilî i'câz teorileri, özellikle Ehl-i Sünnet kelâmcıları ve belâgat âlimleri tarafından çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler üç ana eksenle yoğunlaşır:

a) Teolojik Eleştiriler

Mu'tezile'nin *halku'l-Kur'ân* (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) doktrini, İbn Huzeyme (ö. 311/923) ve Eş'arî (ö. 324/936) gibi Sünni âlimlerce "Kur'ân'ın ilahîliğini zedeleyici bir bid'at" olarak nitelendirilmiştir. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*'de, Mu'tezile'nin i'câzı *sarfe* teorisine açıklamasını, ilahî kudreti sınırlandırmakla eleştirir. ³⁶

³⁰ Yûsuf 12/2.

³¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1965), 16/214.

³² Ebû İshâk İbrâhîm en-Nazzâm, *Kitâbü'n-nüket*, nşr. Josef van Ess (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971), 112.

³³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/78.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/34.

³⁵ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, 45.

³⁶ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963), 287.

b) Belâgat Merkezli Eleştiriler

Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*'da, Nazzâm'ın *sarfe* teorisini reddederek, Kur'ân'ın i'câzının nazmındaki benzersizlikten kaynaklandığını savunur. Ona göre, Mu'tezile'nin dilsel analizleri retorik derinlikten yoksun ve "mezhep taassubuna dayalı" yorumlardır.³⁷

c) Tarihsel Marjinalleşme

Mu'tezilî tefsirler, VI./XII. yüzyıldan itibaren Sünnî çevrelerde sistematik şekilde dışlansalar da, dilsel analizleri Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı gibi eserlerde dolaylı olarak varlığını sürdürmüştür. Nitekim İbn Teymiyye (ö. 728/1328), *Minhâcû's-Sünne*'de, Mu'tezilî dil teorilerinin "belâgat ilmine katkılarını" kabul etmekle birlikte, teolojik kabullerini şiddetle reddeder.³⁸

2. Nazzâm'ın Sarfe Nazariyesi ve Kur'ân'ın İ'câzı

Basra Mu'tezilesi'nin önemli kelâmcılarından olan Nazzâm, Kur'ân'ın i'câzını açıklamak üzere geliştirdiği *sarfe* nazariyesiyle, klasik belâgat merkezli yaklaşımlardan önemli ölçüde ayrılmıştır.³⁹ Nazzâm'a göre Kur'ân'ın mucize oluşu, onun içsel edebî veya belâgî yapısından değil, Allah'ın müşrikleri benzerini getirmekten alıkoymasından kaynaklanır.⁴⁰

Sarfe nazariyesi, Nazzâm'ın kelâmî düşüncesinde mucizeyi doğrudan ta'cîz fiiline, yani Allah'ın kulların iradesine müdahalesine bağlamasıyla dikkat çeker.⁴¹ O, Arapların Kur'ân benzeri bir metin oluşturabilecek dilsel yetiye sahip olduklarını kabul etmekle birlikte, bu fiili gerçekleştirme iradelerinin Allah tarafından bağlandığını ileri sürer. Bu yaklaşım, Mu'tezilî düşüncede mucizenin tanımıyla da uyumludur. Zira Mu'tezile'ye göre mucize, peygamberin doğruluğunu göstermek üzere Allah tarafından yaratılan olağanüstü bir fiildir.⁴² Nazzâm ise bu çerçeveyi daha da daraltarak, Kur'ân'ın belâgat ve fesahat gibi dilsel yönlerinden ziyade, mucizevîliğini Allah'ın benzer getirme girişimlerini önlemesine indirger.

Sarfe anlayışı, sonraki Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından yoğun şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Eş'arî ve Selefî âlimler, bu teoriyi Kur'ân'ın zatında mucizevîliğini inkâr eden bir yaklaşım olarak görmüş ve onun Kur'ân'ın hakiki i'câzına aykırı olduğunu savunmuşlardır.⁴³ Bununla birlikte Nazzâm'ın bu yorumu, i'câz meselesine dair rasyonalist ve kelâmî bir açılım teşkil etmekte; vahyin anlaşılması sürecine aklî düşüncenin nasıl dâhil edildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.⁴⁴

³⁷ Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 156.

³⁸ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Minhâcû's-sünne*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1986), 5/124.

³⁹ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, çev. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İnsan Yay., 1995), 116.

⁴⁰ Majid Fakhry, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: İletişim Yay., 2005), 92-93.

⁴¹ Halil Tekin, "Sarfe Teorisi ve Kur'an'ın İ'câzı Meselesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, c. 17, sayı 2 (2013), 143.

⁴² Özervarlı, M. Sait. "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), c. 31, (İstanbul: TDV Yay., 2006), 251-255.

⁴³ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Selahattin Aydoğdu (İstanbul: İnsan Yay., 2012), 135.

⁴⁴ Râzî, *el-Mahsûl fi 'Ilmî'l-Uşûl*, 6/ 201.

2.1. Dönemsel ve Mezhebî Arka Plan

Nazzâm, Döneminde "halku'l-Kur'ân" (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) meselesi yoğun şekilde tartışılmakta olup, bu kavram, *Kur'ân'ın Allah'ın ezeli kelâmı olmayıp zaman içinde yaratılmış (muhtes) bir varlık olduğu* şeklindeki Mu'tezilî doktrini ifade eder.⁴⁵ Bu tartışmalar bağlamında Nazzâm, Kur'ân'ın mucizevî niteliğini açıklamak için "sarfe" (صرف, *ilahi kudretin insanları Kur'ân'ın benzerini üretmekten alıkoyması*) teorisini ortaya atmıştır. Nazzâm'a göre Kur'ân'ın i'câzı, insanların onu taklit etme kabiliyetinin ilahi irade tarafından engellenmesinden kaynaklanır. Bu teori, kelâmî açıdan *ilahî kudretin mutlaklığı* vurgusuyla temellendirilirken, dilsel açıdan da Arap edebiyatının zirve eseri olan Kur'ân'ın beşerî üretim kapasitesini aştığı iddiasını destekler.⁴⁶ Ancak teorisinin eleştirmenleri (örneğin Bâkılânî ve Cürcânî), bu yaklaşımın Kur'ân'ın dilsel üstünlüğünü görmezden geldiğini savunmuştur.⁴⁷

2.2. Nazzâm'ın Kelâmî Perspektifi ve Sarfe Teorisi

Nazzâmın, "sarfe" (صَرْف) teorisi, Kur'ân'ın i'câzını, insanların benzerini üretme potansiyelinin ilahî irade tarafından engellenmesiyle açıklar. Bu teoriye göre:

İnsanlar teorik olarak Kur'ân'a benzer bir metin oluşturabilir, ancak Allah onları bu fiilden alıkoymaz.⁴⁸ İ'câz, dilsel mükemmellikten ziyade metafizik bir engelleme (sarfe) ile temellendirilir.

Kur'ân'daki belâgat unsurları (teşbih, mecaz vb.), i'câzın kaynağı değil, tamamlayıcı unsurlarıdır.

a) Teolojik Dayanak: Nazzâm, bu teorisini Mu'tezile'nin "halku'l-Kur'ân" (Kur'ân'ın yaratılmışlığı) doktriniyle uyumlu hale getirir. Buna göre, Kur'ân'ın mucize oluşu, yaratılmış bir metnin ilahî kontrol altında olmasıyla açıklanır.⁴⁹

b) Sarfe Teorisinin Belâgatle İlişkisi: Nazzâm, Kur'ân'ın dilsel üstünlüğünü tamamen reddetmez, ancak belâgatı ikincil bir unsur olarak görür:

Örnek Ayet: ⁵⁰ *إِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ*
 “Eğer kulumuza indirdiğimizden şüphedeyseniz, onun benzeri bir sûre getirin.”

Nazzâm'a göre bu ayet, insanların potansiyel yeteneğinin ilahî engelleme (sarfe) ile kısıtlandığına işaret eder. Kur'ân'daki teşbih, mecaz ve istiâre gibi sanatlar, estetik değer taşır ancak i'câzın asıl kaynağı değildir.

⁴⁵ Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, thk. Hellmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963), 287.

⁴⁶ Bâkılânî, *I'câzü'l-Kur'ân*, 217.

⁴⁷ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 45.

⁴⁸ Nazzâm, *Kitâbü'n-nüket*, 112.

⁴⁹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1965), 324.

⁵⁰ *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Bakara 2/23.

c) Eleştiriler ve Tarihsel Etki: Nazzâm'ın teorisi, sonraki dönemlerde hem kelâmcılar hem belâgat âlimleri tarafından eleştirilmiştir:

1) Kelâmî Eleştiriler: Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*'da, sarfe teorisinin Kur'ân'ın nesnel üstünlüğünü görmezden geldiğini savunur.⁵¹

2) Belâgat Merkezli Eleştiriler: Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*'da, i'câzın nazm (kelime düzeni) ve anlam derinliğiyle açıklanması gerektiğini vurgular.⁵²

2.3. Sarfe Teorisine Yöneltilen Eleştiriler ve Teorik Tartışmalar

Nazzâm'ın sarfe teorisi, İslâm düşünce geleneğinde önemli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştirileri salt birer iddia olarak sunmak yerine, tarihsel ve epistemolojik bağlamlarıyla analiz etmek daha verimli bir yaklaşım olacaktır. Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*'da sarfe teorisinin temel bir zaafına dikkat çeker: Kur'ân'ın i'câzı, lafızların tertibi (nazm) ve anlamların uyumundadır.

"Kur'ân'ın benzerini getirmekten aciz kalınması, onun kelimeler arasındaki örgüsel ilişkisinden kaynaklanır".⁵³ Nazzâm'a eleştiri, Cürcânî, sarfe teorisinin bu dilsel derinliği görmezden geldiğini, i'câzı salt metafizik bir olguya indirgediğini savunur. Cürcânî'nin eleştirisi, belâgat ilminin kurucu paradigmasıyla uyumludur. Ancak Nazzâm'ın yaklaşımı, dilsel mükemmelliğin ilahî kaynaklı olduğu iddiasını korur. Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*'da sarfe teorisinin eksikliğini şu yönde eleştirir: İ'câz, yalnızca ilahî engellemeyle değil, Kur'ân'ın estetik ve anlamsal üstünlüğüyle açıklanmalıdır. "Mucize, beşer üstü bir dilsel yapıyı gerektirir; bu yapı sarfe ile izah edilemez".⁵⁴ Bu tartışma, i'câzın kaynağına dair iki farklı epistemolojik yaklaşımı yansıtır.

Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*'da sarfe teorisinin antropolojik sakıncalarını ortaya koyar: İnsanın konuşma potansiyelinin doğrudan engellenmesi, ilahî adalet ve hikmetle bağdaşmaz.

"Allah, insana akıl ve beyan kabiliyeti vermiştir; bunu işlevsiz kılmak hikmetsizdir".⁵⁵

Mu'tezile, insanın özgür iradesinin sınırlandırılmasının ilahî kudretin tezahürü olduğunu savunur. Bu eleştiri, kelâmî antropoloji ile ilahî kudret arasındaki gerilimi yansıtır. Sarfe teorisi, Mu'tezile'nin kudret teorisiyle tutarlı olsa da, Eş'arîlerce kader anlayışına aykırı bulunmuştur.

2.4. Câhiz'in Alternatif Yaklaşımı: Beyân ve Retorik Temelli İ'câz

⁵¹ Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 156.

⁵² Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, 89.

⁵³ Cürcânî, *Delâilü'l-İ'câz*, 89.

⁵⁴ Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, 156.

⁵⁵ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikad*, thk. İbrahim Ağâ Çavuş (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 112.

Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde, sarfe teorisine alternatif bir açıklama geliştirerek, "Kur'ân'ın i'câzı onun beyân (ifade gücü), teşbih ve mecaz gibi belâgat unsurlarındaki mükemmelliğindedir" der.⁵⁶ "Kur'ân'ın üslûbu, Arap dilinin tüm imkânlarını aşan bir seviyededir".⁵⁷ Nazzâm'ın i'câz anlayışı, Kur'ân'ın benzersizliğini metafizik bir engelleme olarak değerlendirirken, Câhiz bu kavramı öncelikle dilsel bir olgu olarak ele alır. Câhiz, Kur'ân'ın mucizesini Allah'ın kudretinden kaynaklanan fiziki veya metafizik bir engelleme yerine, metnin dil yapısı, anlam derinliği ve retorik özellikleriyle açıklar.

3. Câhiz ve Düşünsel Zemin

Câhiz, Basra'da yetişmiş, Mu'tezile mezhebinin dil, mantık ve edebiyat alanlarında öne çıkan isimlerinden biridir. En önemli eseri olan *el-Beyân ve't-Tebyîn*, onun dil, ifade, nazım ve belâgat hakkındaki fikirlerini ayrıntılı şekilde ortaya koyar.⁵⁸ Kur'ân'ın i'câzını açıklamada, estetik unsurları merkeze alan ilk teorisyenlerden biri olarak kabul edilir.⁵⁹

Câhiz'e göre beyân; sözün yalnızca açık ve anlaşılır olması değil, aynı zamanda muhatap üzerinde etkileyici bir iz bırakacak şekilde sunulmasıdır. Bu, anlamın derinliğiyle birlikte, sözün şekli ve estetik boyutunu da kapsar.⁶⁰ Ona göre, teşbih, mecaz ve nazm gibi edebî unsurlar, beyânın asli unsurlarındandır. Sözün kıymeti, bu unsurların yerli yerince kullanılmasında ortaya çıkar. Bu bakış açısı, nahiv âlimi Sîbeveyh'in (ö. 180/796) dilin işleyişine dair görüşleriyle de örtüşür. Câhiz, lafız-mana ilişkisinde söz dizimi ve ifade tekniğinin anlamı şekillendirdiğini savunur. Bu bağlamda beyân, hem ifade gücü hem de anlam yoğunluğu bakımından üst düzey bir dil kullanımını temsil eder⁶¹

Câhiz'in yaklaşımına göre, Kur'ân'ın i'câzı, onun içerdiği sanatsal unsurların olağanüstü kullanımında yatar. Örneğin: *وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا أَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلَى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ*⁶²

"Allah şu iki adamı da örnek veriyor: Bunlardan biri dilsizdir, hiçbir şeye gücü yetmez ve efendisinin sırtında bir yükür."

Ayet, teşbih ve mecazın aynı anda kullanıldığı, hem içerik hem de yapı itibarıyla edebî bir örnektir. Câhiz'e göre bu tür ayetlerdeki beyân, insanoğlunun kendi sözleriyle ulaşamayacağı bir üst seviyeye işaret eder.⁶³ *وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ*⁶⁴ *وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*

⁵⁶ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/75.

⁵⁷ Câhiz, *el-Beyân*, 1/78.

⁵⁸ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/20.

⁵⁹ Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 85.

⁶⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/23.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/14.

⁶² en-Nahl 16/76.

⁶³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/15.

⁶⁴ el-Bakara 2/23.

“Eğer kulumuza (Muhammed’e) indirdiğimiz (Kur’an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah’tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin).”

Câhiz’e göre burada benzerinin getirilememesi, Allah’ın müdahalesiyle değil, Kur’ân’ın retorik yapısının ulaştığı üstünlükle ilgilidir.⁶⁵ Câhiz’in beyân temelli icâz yaklaşımı, özellikle Eş’arî âlimlerce eleştirilmiştir. İbn Kuteybe, (ö. 276/889) *Te’vîlu Muhtelifi’l-Hadîs* adlı eserinde Câhiz’in mecaz yorumlarını, anlam kaymasına sebep olabileceği gerekçesiyle tenkit etmiştir.⁶⁶ Ayrıca Cürcânî, *Delâilü’l-İcâz’da* dolaylı biçimde Mu’tezilî beyân anlayışını eleştirir.⁶⁷ Cürcânî’ye göre, icâzın kaynağı sadece mecaz ve teşbih değil, nazmın derin yapısı ve lafızlar arası ilişkidir.⁶⁸ Câhiz, Kur’ân’ın icâzını (benzersizliğini) öncelikle dilsel üstünlük ve beyân sanatı çerçevesinde açıklayan bir yaklaşım benimsemiştir. Ona göre, Kur’ân’ın eşsizliği, Arap edebiyatının zirvesindeki belâgat özellikleriyle ortaya konabilir. Bu perspektif, kelâmî tartışmalardan bağımsız, edebî-merkezli bir teori sunar. Ancak bu yaklaşım, Kur’ân’ın icâzının diğer boyutlarını—örneğin gaybî haberler, geleceğe dair kehanetler ve mucizevî içerikler—tam olarak açıklamakta yetersiz kalır.⁶⁹ Câhiz’in icâz anlayışı, Mu’tezilî kelâm çerçevesinde şekillenmiştir.⁷⁰ Mu’tezile, Kur’ân’ın yaratılmış olduğu (halku’l-Kur’ân) inancıyla uyumlu olarak, icâzı insanların benzerini getirememesi (sarfe) veya dilsel mükemmellik gibi rasyonel delillerle temellendirmiştir. Bu yaklaşım, mecaz-hakikat ayrımı ve lafız-mana ilişkisi gibi konularda Sünnî/Eş’arî âlimlerin eleştirilerine maruz kalmıştır.⁷¹

4. Belâgat Unsurları Açısından Karşılaştırmalı Ayet Analizleri

Kur’ân’ın icâzının en temel göstergelerinden biri, onun edebî üstünlüğü ile belâgat unsurlarının kusursuz uyumudur. Bu bağlamda, farklı sûrelerdeki ayetlerin lafız-mana ilişkisi, üslup çeşitliliği, mecazî anlatımlar ve ses uyumu gibi belâgat yönleri karşılaştırmalı olarak ele alınabilir.

Örneğin, kısa ve çarpıcı yapısıyla öne çıkan Mekkî ayetlerde, *قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ* “De ki: O Allah birdir.”⁷² gibi ifadeler, az sözle derin anlamlar aktarır. Buna karşılık, Medenî ayetlerde, özellikle Bakara 282. ayetteki detaylı borç hükümleri, uzun ve hukukî içerikli cümlelerle ifade edilir.

Bu iki farklı üslup biçimi, Kur’ân’ın belâgat açısından ne denli esnek ve hedef odaklı bir söylem geliştirdiğini göstermektedir. Her iki üslup da mesajın etkili bir şekilde aktarılmasını sağlayacak biçimde yapılandırılmıştır. Özellikle müşriklerin meydan okumalarına cevap veren

⁶⁵ Bâkîllânî, *İcâzü’l-Kur’ân*, 84.

⁶⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîlu muhtelifi’l-hadîs*, 59.

⁶⁷ Abdülkadir Hamrânî, “el-Hicâc fî Delâilü’l-İcâz”, *el-Mumâresât el-lugaviyye* 6/31 (2015), 213-238.

⁶⁸ Cürcânî, *Delâ’ilü’l-İcâz*, 122;

⁶⁹ Kâdî Abdülcabbâr, el-Muğnî, 16/226-234; Şevki Dayf, *el-Belâga tetâvvur ve târîh* (Kahire: Dâru’l-Maârif, ts), 9-11; Bâtâhir b. İsa. Teysîru’l-belâga fî kütübü’t-türâs (Şarika: Câmiâtü’ş-Şarikâ, ts), 7-8; Şahin Şimşek,

“İcâzü’l-Kur’ân - Belâgat İlişkisine Farklı Bir Yaklaşım” Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi (Bahar 2020-1), 117-134.

⁷⁰ Cürcânî, *Delâilü’l-İcâz*, 251, 390-394.

⁷¹ Abdülkadir Hamrânî, “el-Hicâc fî delâilü’l-İcâz”, *el-Mumâresât el-lugaviyye* 6/31 (2015), 213; Zafer Kızılkılı, “Kur’ân’ın İcâzı Bağlamında Dil-İnanç İlişkisi”, *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (Kış 2014), 274-275; Mustafa el-Garâfî, “*el-Belâga ve’l-akide*”, <https://www.diwanalarab.com> (Erişim 15 Mart 2020).

⁷² İhlâs 111/1.

ayetlerde, Kur'ân'ın sadece edebî değil, aynı zamanda hitabî ve psikolojik etkileyciliği de belirgin hâle gelmektedir.⁷³

4.1. İ'câz Teorisinde Epistemolojik ve Retorik Paradigmalar

Mu'tezile geleneği, Kur'ân'ın i'câzını açıklama sürecinde iki farklı yaklaşım geliştirmiştir. Bu yaklaşımlardan birincisi, Nazzâm tarafından temsil edilen ve i'câzı, insanın benzerini getirme kudretinin Allah tarafından engellenmesine (sarfe) bağlayan görüştür.⁷⁴ İkinci yaklaşım ise Câhiz'in savunduğu ve Kur'ân'ın dilsel yapısındaki benzersizliğe, beyân gücüne, teşbih ve mecaz gibi edebî sanatlardaki mükemmelliğine dayanan görüştür. Bu iki farklı yönetsel yaklaşım, zamanla İslâm düşüncesi içinde Kur'ân'ın i'câzını temellendirmeye yönelik iki ana paradigmanın oluşmasına zemin hazırlamıştır:

- 1) Epistemolojik-teolojik yaklaşım, Kur'ân'ın mucizeliğini ilâhî kaynaklı oluşuna ve aklın idraki dışında bir vahiy ürünü olmasına dayandırır.
- 2) Retorik-estetik yaklaşım ise, Kur'ân'ın i'câzını dil, üslup ve anlatım açısından erişilmez seviyede oluşuyla temellendirir.

Her iki yaklaşım da Mu'tezile kelâm düşüncesi içerisinde gelişmiş; Nazzâm ve Câhiz gibi isimler aracılığıyla teorik çerçevesi belirginleşmiştir.⁷⁵ Nazzâm ve Câhiz'in i'câz konusundaki görüşleri, Mu'tezile içinde farklı yönelimleri temsil eder. Nazzâm'a göre mucizevîlik, Allah'ın müşrikleri benzerini getirmekten aktif olarak alıkoymasıyla ortaya çıkar; yani mesele, metnin içsel gücünden ziyade dışsal bir müdahalenin eseridir. Buna karşılık Câhiz, Kur'ân'ın edebî yapısını esas alır ve i'câzı, dildeki zarafet, anlam derinliği ve anlatım gücüyle açıklamaya çalışır. Bu iki düşünür arasındaki fark, yalnızca teorik bir ayrışma değil; aynı zamanda kelâm ile belâgat arasındaki yaklaşım farklılığını da yansıtır. Nazzâm'ın açıklaması kelâmî ve metafizik yönü ağır basan bir müdahale teorisiyken, Câhiz'in yaklaşımı, dilin imkânlarını aşan bir edebî kudreti vurgular. Dolayısıyla her iki isim, Kur'ân'ın i'câzına ilişkin tartışmaların yönünü belirleyen temel figürler arasında yer alır.⁷⁶

4.2. Nazzâm ve Câhiz'in İ'câz Teorilerinin Ayetler Üzerinden Karşılaştırmalı Analizi

Bu kısımda, Nazzâm'ın sarfe teorisi ile Câhiz'in beyân teorisini üç kategorideki Kur'ân ayetleri üzerinden sistematik olarak karşılaştırmayı amaçlanmaktadır. İki yaklaşım karşılaştırmalı olarak değerlendirilecek

4.2.1. “Benzerini Getirin” Ayetleri: Müdahale mi, Mükemmellik mi?

⁷⁷ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ *“Haydi, onun benzeri bir sûre getirin”*

⁷³ Bakara 2/ 23-24.

⁷⁴ Abdülkerim Hatip, *Kur'ân'ın i'câzı* (İstanbul: İFAV Yay., 2018), 45-48.

⁷⁵ Mustafa Öztürk, *Mu'tezile ve Kur'ân Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2015), 117-120.

⁷⁶ Hüseyin Hansu, *Mu'tezile ve Hadis* (İstanbul: Rağbet Yay., 2019), 203-210.

⁷⁷ el-Bakara 2/23.

Bu ayet, Nazzâm'a göre, insanların Kur'ân'a denk bir söz getirme potansiyelinin bulunduğunu, fakat Allah'ın bu potansiyeli bilfiil engellediğini, yani sarf ettiğini gösterir. Ayet, insanoğluna verilen edebî yeteneğin ilahî bir kararla geçersiz kılındığını ima eder.⁷⁸ Bu meydan okuma, estetikten çok, fiilî kudretin geri çekilmesi şeklinde tefsir edilir. Aynı ayeti Câhiz, beyân ve nazm yönünden ulaşılamaz bir dilsel düzen olarak yorumlar. Ayetin içerdiği kelimelerin ahengi, tertibi ve ifade gücü, insanın dilsel çabasını aşan bir üstünlüğe sahiptir. Burada “benzerini getirin” ifadesi, taklit edilemez bir nazm düzenine meydan okumadır.⁷⁹ Nazzâm'ın sarfe teorisi, mucizeyi ilahi müdahaleyle açıklar ve kelâmî bir açıklama gücüne sahiptir.

4.2.2. Teşbih ve Meczaz Yüklü Ayetlerde Yorum Ayrılığı

... اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ⁸⁰

Câhiz'e göre bu ayet, Kur'ân'daki teşbih ve temsîlin en güçlü örneklerindendir. Ayetteki "nur" ifadesi, doğrudan değil, mecazî anlam taşır. Bu tür benzetmeler, Kur'ân'ın beyân üstünlüğünü ve mecazî düşünce derinliğini yansıtır. Câhiz, bu tür ayetlerin i'câzın belâgat ve beyân yönünü açığa çıkardığını belirtir.⁸¹

Nazzâm ise mecaz ve teşbihi i'câzın temel göstergesi olarak değil, muhtemel anlam karmaşasına yol açan ikinci dereceden unsurlar olarak görür. Ona göre bu tür ayetlerdeki üstünlük, lafzın değil, içerdiği gaybî hakikatin derinliğindedir. “Allah'ın nur olması” gibi ifadeler, ancak kelâmî tevhid ilkeleri çerçevesinde anlaşılmalıdır.⁸² Câhiz için bu ayetler, dilin derinlik potansiyelini gösterirken; Nazzâm için bu tür ifadeler, teşbihe başvurmadan da mucizevi sayılabilecek kelâmî anlamlardır.

4.2.3. Tarihî ve Edebi Ayetlerde Temsil Problemi

Kur'ân-ı Kerîm'deki temsîlî anlatımlar, hem öğretici hem de estetik açıdan önemli bir yer tutar. Özellikle⁸³ وَأَضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَّجُلَيْنِ “Onlara iki adamı örnek ver.” gibi ayetler, bu anlatım tarzının örneklerindendir. Câhiz, bu tür ayetlerdeki temsîlî anlatımın, Kur'ân'ın öğretici dilindeki hikmet, ikna ve estetik sentezini içerdiğini belirtir. Ona göre, anlatılan örnekler yalnızca içerik olarak değil, nasıl anlatıldığı yönüyle de mucizevîdir. Temsil, teşbih ve ritmik yapı, onun beyân anlayışının merkezindedir. Bu yaklaşım, Kur'ân'ın dilsel mükemmelliğini ve edebi üstünlüğünü vurgular.⁸⁴

⁷⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1993), 1/52.

⁷⁹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/15.

⁸⁰ en-Nûr 24/35.

⁸¹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/112.

⁸² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Akvâlü'l-muasırîn fî l'câzi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1990), 177.

⁸³ el-Kehf 18/32.

⁸⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/228.

Nazzâm ise bu örnekleri edebî ustalık değil, yalnızca muhtevada yer alan vahiy bilgisi ile anlamlandırır. Ona göre, Kur’ân’ın eğitimsel örneklemeleri, i’câzın göstergesi değil, vahyin öğretici yönünün bir parçasıdır.⁸⁵

4.3. Belâgatın Rolü

Kur’ân’ın i’câzını açıklarken belâgat unsurlarının konumlandırılması, Nazzâm ve Câhiz arasında derin bir yaklaşım farklılığı doğurmuştur. Bu fark, sadece estetik tercihlerden değil, dilin işlevine ve ilahî hitabın doğasına dair felsefî kabullerden de kaynaklanır.

Câhiz için beyân, yalnızca bir söz sanatı değil, anlamı taşıyan, inşa eden ve etkileyen bir sistemdir. Ona göre dil, kelimelerin bir araya gelmesinden daha fazlasıdır; nazm, teşbih, mecaz, istiare gibi belâgat unsurları, anlamın şekillenmesinde doğrudan rol oynar. Bu yüzden Câhiz, beyânı şöyle tanımlar: "Beyân, lafzın mânâyı en yüksek etkiyle taşıdığı, akli ve kalbi birlikte muhatap aldığı söylem biçimidir." Kur’ân’da geçen şu ayet, onun nazarında nazmın ve belâgatın gücünü gösterir:

فَسَيَكْفِيكَهُمُ اللَّهُ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ⁸⁶

"Allah, onlara karşı seni koruyacaktır. O, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."

Bu kısa ayette hem tehdit hem teselli, hem hüküm hem hikmet içerilmiştir. Câhiz’e göre bu anlam yoğunluğu, yalnızca içerikten değil, söz dizimi, ses uyumu ve bağlamsal etki gibi belâgat araçlarından kaynaklanır.⁸⁷ Bu yaklaşım, Kur’ân’ın dilsel mükemmelliğini ve edebi üstünlüğünü vurgular.

Nazzâm, Kur’ân’daki belâgat unsurlarının varlığını inkâr etmez, ancak bunların i’câzın esas kaynağı olmadığını savunur. Ona göre teşbih, mecaz, istiare gibi söz sanatları, Kur’ân’ın süsüdür; fakat onun mucizeliği, Allah’ın insanları benzerini getirmekten alıkoyması (sarfe) ile ilgilidir.

قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا⁸⁸

"De ki: 'Andolsun, insanlar ve cinler bu Kur’ân’ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.'"

Nazzâm’a göre bu ayet, belâgat ile açıklanamaz. Çünkü insanlık tarihinde nice fasih, edebî ve belâgat sahibi şair ve hatip gelmiştir. Onların hiçbirinin Kur’ân’a denk bir metin getirememesi, dilin sınırlarından değil, Allah’ın kudretinin engelleyici niteliğindendir.⁸⁹ Bu bakımdan, Nazzâm i’câzı dilsel ve estetik açıklamalardan arındırarak, ilahî iradeye mutlak

⁸⁵ Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ’, *el-Mu‘tezem*, nşr. Abdülhamîd et-Türâzî (Beirut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1997), 2/ 89.

⁸⁶ Bakara 2/137

⁸⁷ Câhiz, *el-Beyân ve ‘t-tebyîn*, 2/212.

⁸⁸ el-İsrâ 17/88.

⁸⁹ Bâkîllânî, *I‘câzü’l-Kur’ân*, 84.

teslimiyet zeminine oturtur. Belâgat unsurları sadece dikkat çekici olabilir; ancak onlar olmadan da Allah'ın kelâmı mucize olmaya devam eder. Dil felsefesi açısından bakıldığında, Câhiz'in yaklaşımı, sözün anlamla, anlamın da yapı ve bağlamla şekillendiği çağdaş dilbilim anlayışıyla daha uyumludur. İ'câzı, yalnızca lafız ya da mana değil, ikisinin etkileşimiyle açıklamak, özellikle modern semantik, pragmatik ve retorik bilimleri açısından geçerlidir.

Kelâmî bakışla değerlendirildiğinde, Nazzâm'ın sarfe teorisi, Kur'an'ın eşsizliğini dilin sınırlarıyla değil, insan iradesinin sınırlandırılmasıyla temellendirir. Bu teori, Kur'an'ın lafızdan önce kudretle ilişkili olduğunu savunan metafizik bir çerçevedir. Ancak bu yaklaşım eleştirilmiştir. Örneğin Abdülkâhir el-Cürcânî, i'câzın temelini nazm ve tertip olduğunu savunarak, sarfe anlayışını "sözün mahiyetini yok sayan" bir görüş olarak değerlendirir.

Kur'an'ın i'câzını açıklarken belâgat unsurlarının konumlandırılması, Nazzâm ve Câhiz arasında derin bir yaklaşım farklılığı doğurmuştur. Bu fark, sadece estetik tercihlerden değil, dilin işlevine ve ilahî hitabın doğasına dair felsefî kabullerden de kaynaklanır. Kur'an'ın i'câz meselesi, salt dilsel veya edebî bir tartışma değil, aynı zamanda mezhepî ve kelâmî bir zemine sahiptir. Özellikle Mu'tezilî düşünürlerin konuya yaklaşımı, mezhebin metodolojik ilkeleriyle doğrudan bağlantılıdır. Nazzâm ve Câhiz gibi isimlerin i'câz teorileri, bu bağlamda bireysel yorumların ötesinde Mezhebî bir kimlik taşır.

Câhiz ise i'câzı daha çok belâgat ve nazmın benzersizliği üzerinden temellendirir. Onun teorisi, Mu'tezile'nin "halku'l-Kur'an" doktriniyle uyumlu olarak, Kur'an'ın yaratılmışlığını ve beşer dilinin sınırlarını aşan yapısını öne çıkarır. Câhize göre, Kur'an'ın meydan okuması (tahaddî), insanların benzerini getirememesiyle ispatlanan bir mucizedir.⁹⁰

4.4. Mezheb Temelli İ'câz Teorileri

Kur'an'ın i'câzına dair Mu'tezilî yaklaşımlar, mezhebin kelâmî prensiplerinden bağımsız ele alınamaz. Bu bağlamda Nazzâm ve Câhiz'in teorileri, Mu'tezile'nin temel doktrinlerinin i'câz meselesine yansması niteliğindedir. Nazzâm'ın sarfe teorisi, Mu'tezile'nin ilahî kudret ve irade anlayışıyla doğrudan ilişkilidir. Ona göre Allah, hikmeti gereği insanların Kur'an'a benzer bir metin üretme kabiliyetini bilinçli olarak sınırlandırmıştır. Bu yaklaşım, Mu'tezile'nin "Allah'ın fiilleri hikmetle kayıtlıdır" prensibine dayanır ve mucizeyi salt dilsel değil, metafizik bir olgu olarak konumlandırır.⁹¹

Câhiz ise i'câzı, Kur'an'ın dilsel ve mantıksal yapısının benzersizliğiyle açıklar. Onun teorisi, Mu'tezile'nin akıl-vahiy uyumu ilkesiyle uyumludur. Câhiz'e göre Allah, insanlara benzerini üretme potansiyeli vermiş olsa da Kur'an'ın nazmı ve beyânı, insanın erişemeyeceği bir kusursuzluktadır.⁹² Bu görüş, mezhebin "Kur'an'ın yaratılmışlığı" (halku'l-Kur'an)

⁹⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/145-147; al-Azmeh, *The Theology of Sarf and Its Implications for Islamic Thought*, *Islamic Studies Journal*, 1997, 24/ 256-259; Muhammed A. el-Şahrani, *The Rhetoric of the Qur'an: Câhiz's Influence and Theories*, *Journal of Islamic Studies*, 2004, 29/ 45-51; Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî, *Tefsîru Ebû Ali el-Cübbâî*, thk. Rıdvan es-Seyyid (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2007), 300.

⁹¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/ 52.

⁹² Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1999), 2/14.

doktriniyle de tutarlıdır.⁹³ Her iki teori de i'câzı farklı açılardan ele alsa da ortak noktaları, Mu'tezilî metodolojiye sıkı sıkıya bağlı olmalarıdır. Nazzâm'ın vurgusu ilahî iradeye, Câhiz'inki ise dilsel ve aklî mükemmelliğe yöneliktir.⁹⁴ Bu farklılıklar, mezheb içindeki yorum çeşitliliğini yansıtırken, Kur'ân'ın aşkınlığını temellendirme amacıyla birleşir.

4.5. Kur'ân'ın Eşsizliği: İçerik-Üslup Diyalektiği Bağlamında İ'câzın Temellendirilmesi

Kur'ân'ın i'câzının kaynağına dair tartışmalar, İslam düşünce geleneğinde ontolojik ve epistemolojik bir ayrımı zorunlu kılar: Mucizevi nitelik, metnin *ne* söylediğinde (içerik/muhteva) mi, yoksa *nasıl* söylediğinde (üslup/beyân) mi tezahür eder? Bu soru, salt dilbilimsel bir mesele olmayıp, i'câz teorilerinin felsefî temellerini de belirleyen kritik bir parametredir.⁹⁵ Nazzâm'a göre i'câz, öncelikle metnin içeriğindeki aşkınlıkla ilişkilidir. Onun sarfe teorisi, Allah'ın insanları Kur'ân'ın muhtevasına benzer bir bilgi üretmekten *ontolojik olarak* alıkoymasına dayanır.⁹⁶ Burada mucize, beşerin ulaşamayacağı bir *hakikatler bütünü* (örneğin gayb haberleri, kozmolojik bilgiler) olarak tecelli eder.⁹⁷ Nazzâm'ın bu yaklaşımı, Mu'tezile'nin "ilahî fiillerin hikmetle kayıtlılığı" prensibiyle uyum içindedir.⁹⁸

Câhiz ise i'câzı, üslubun dilsel ve mantıksal organizasyonunda arar. Ona göre Kur'ân'ın mucizeliği, aynı hakikatlerin insan dilinde *ifade ediliş biçiminin* kusursuzluğundadır.⁹⁹ Bu, "mânânın lafza giydirilmesi" (te'lîf) sürecindeki estetik ve akılcı düzenle kanıtlanır.¹⁰⁰ Örneğin, müşriklerin Kur'ân'a benzer bir metin getirememesi, onların *bilgisizliğinden* değil, bu üslubun *yapısal karmaşıklığından* kaynaklanır.¹⁰¹ Her iki teorisinin ortak paydası, Kur'ân'ın beşer üstü niteliğini temellendirme kaygısıdır. Ancak Nazzâm'ın ontolojik vurgusu (içerikteki aşkınlık), Câhiz'in epistemolojik odak noktası (üsluptaki mükemmellik) ile tamamlanır.¹⁰² Bu diyalektik, sonraki dönemlerde Rummânî ve Abdülkâhir el-Cürcânî gibi âlimlerce sentezlenerek i'câzın *hem içerik hem de üslup* düzeyinde eşzamanlı tezahür ettiği görüşünü doğurmuştur.¹⁰³

Câhiz'in i'câz anlayışı, Kur'ân'ın lafız (form) ve mânâ (içerik) bütünlüğünün oluşturduğu benzersiz retorik organizasyona odaklanır. Bu teori, mucizevi niteliğin sadece metnin *ne* söylediğinde değil, *nasıl söylediğinde* tezahür ettiğini sistemleştirir. Ona göre Kur'ân sadece *ne* söylediğiyle değil, *nasıl* söylediğiyle mucizedir. Bu söylem, Arapların alışık olduğu üslup yapılarının çok ötesinde bir beyân seviyesine sahiptir. Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde Kur'ân'daki söz dizimi, durak yapısı, kelime seçimleri, ses akışı ve anlam yoğunluğu gibi

⁹³ Câbirî, *Akvâlü'l-muâsirîn fî İ'câzi'l-Kur'ân*, 174

⁹⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/114.

⁹⁵ Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 23-25.

⁹⁶ Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitâbü'l-intisâr*, thk. Albert Nader (Dârü'l-Meşrik, Beyrut, 1957), 45-47.

⁹⁷ Ebû Muhammed İbn Hazm, *el-Fasl fî'l-mîlel ve'l-ehvâ ve'n-nihal* (Matbaatü'l-Âdâb, Kahire, 1317-1321), 3/ 12-14

⁹⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l adl*, thk. Mahmud Muhammed Kâsım (Kahire: Vezârettü's-Sekâfe, 1965), 16/ 225-228

⁹⁹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/88-90

¹⁰⁰ Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 2/ 96-98.

¹⁰¹ Ali b. İsa er-Rummânî, *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân*, tahkik: Muhammed Halefullah (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1976), 45-47.

¹⁰² Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-nihal*, 1/ 47-49.

¹⁰³ Mustafa Sâdık er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâğatü'n-nebeviyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1973), 203-205.

unsurların mucizeliğe delalet ettiğini açıkça ifade eder¹⁰⁴ “Kur’ân’ın mucizeliği, lafzın taşıdığı mânâyı kalbe öyle yerleştirmesindedir ki, benzer bir etkiyi insan diliyle kurmak mümkün değildir.” Câhiz’a göre, aynı muhtevayı ifade etmek mümkündür; fakat aynı beyân tarzıyla ifade etmek imkânsızdır.¹⁰⁵

4.6. Örnek Ayet Üzerinden Yaklaşımların Farkı

¹⁰⁶ وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا “Allah’ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”

Nazzâm’a göre burada mucize, insan iradesinin Allah’ın iradesine bağlı olduğunu bildiren içerikte saklıdır. Ayetin estetik boyutu değil, taşıdığı teolojik bilgi mucizevidir.¹⁰⁷ Câhiz’in Yorumu: Câhiz bu ayeti, anlamın ritmik bir beyânla zihne nakşedilmesi açısından değerlendirir. “Meşiet” kavramının tekrarı, hem mana hem de ses düzeyinde vurgu oluşturur. Ona göre bu beyân tarzı, başka bir sözle aynı etkiyi veremez¹⁰⁸ Nazzâm’ın yaklaşımı, i’câzî metnin içeriğiyle sınırlı tutar. Bu yaklaşım, özellikle ilmî, itikadî ve kelâmî bağlamlarda açıklayıcı olabilir. Ancak bu görüş, Kur’ân’ın estetik ve edebî yönlerini ikincil plana itmektedir.

5. Câhiz ve Kur’an’da Beyânın Kurucu Rolü

Câhiz, Arap-İslâm düşüncesinde beyân kavramını yalnızca bir anlatım biçimi olarak değil, anlam üretme ve iletişim kurma tarzı olarak sistemleştiren ilk düşünürlerden biridir. Onun “*el-Beyân ve’t-Tabyîn*” adlı eserinde, beyân kavramı, hem sözün lafzî yapısında hem de mânâ katmanlarında tezahür eden çok boyutlu bir dilsel işlem olarak ele alınır.¹⁰⁹ Câhiz’e göre, lafızla mânâ güzellikte birbirleriyle yarışmalı; mânâdan önce lafzın kulağa, lafızdan önce de mânânın zihne süratle ulaşması gerekir. Kur’an’ın i’câzını açıklarken, Câhiz, onun estetik yönünden çok, anlam taşıma kabiliyetine sahip dilsel örgüsünü merkeze alır. Kur’an’ın her kelimesi ve cümlesi, yalnızca güzellik için değil; anlamın en doğru, etkili ve yoğun biçimde iletilmesi amacıyla yerleştirilmiştir. Bu bağlamda, Câhiz’e göre beyân, yalnızca dilsel açıklık değil, aynı zamanda fikrî derinliğin ve teolojik kesinliğin buluşma noktasıdır.¹¹⁰

Ayet Örneği1:¹¹¹ فَأَيْنَ تَذْهَبُونَ “Hâl böyle iken nereye gidiyorsunuz?” ayeti, Kur’an beyânının etkili ve veciz anlatım tarzını yansıtan örneklerden biridir. Bu ayette, zahiren basit bir istifham (soru) formu yer alsa da, Arap belâgat geleneğinde bu tür istifhamlar yalnızca bilgi edinme amacı taşımaz; aynı zamanda tehdit, azarlama, 77 kınama veya hayrete düşürme gibi anlam kaymaları da içerir.¹¹²

¹⁰⁴ Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 1/112.

¹⁰⁵ Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 2/144.

¹⁰⁶ el-İnsân 76/30.

¹⁰⁷ Câbirî, *Akvâlü'l-muâsırîn fî i'câzi'l-Kur'ân*, 176.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/ 408.

¹⁰⁹ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/76.

¹¹⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/ 13.

¹¹¹ et-Tekvîr 81/26.

¹¹² Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, 87-88.

Câhiz'e göre bu ayetteki istifham, doğrudan bir soru olmaktan ziyade, muhataba yöneltilen sert ve çarpıcı bir uyarıdır. Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde, belîğ ifadenin muhatabın psikolojisi üzerinde son derece etki bırakan yönüne dikkat çeker. Ona göre lafzın tesiri, sadece anlam taşıma işleviyle sınırlı değildir; aynı zamanda muhatabın ruh dünyasında bir sarsıntı oluşturarak hakikate yönlendirme gücüne de sahiptir.¹¹³ Bu bağlamda, فَأَيَّنَ تَذْهَبُونَ ayeti, klasik belâgatın isti'mâlî anlam (anlamın bağlama göre belirginleşmesi) ilkesine dayanarak, kelimelerin zahiri anlamından öteye geçerek muhatabın zihninde bir sorgulama ve yöneliş çatışması meydana getirir.¹¹⁴

İstifhâm li't-tevbîh, Arap belâgatında muhatabı azarlamak, kınamak veya sarsmak amacıyla kullanılan bir soru türüdür. Bu tür istifhâm, muhatabın yaptığı yanlış bir davranışı veya düşüncüyü eleştirmek için kullanılır. Kur'an'da bu tür sorular, muhatabın yanlış yolda olduğunu vurgulamak ve onu doğru yola yönlendirmek amacıyla yer alır. Örneğin, فَأَيَّنَ تَذْهَبُونَ ayeti, muhataba yöneltilen sert ve çarpıcı bir uyarıdır. Bu ayetteki “ف” harfi, sebep-sonuç ilişkisi kurar; yani muhatabın içinde bulunduğu duruma rağmen yanlış yöne sapması, hayret ve ikazla karşılanmaktadır. Bu yapı, klasik retorikte “el-istifhâm li't-tevbîh” olarak adlandırılır ve hitabetin en güçlü ve doğrudan etkili yöntemlerinden biridir.¹¹⁵

قَائِنَ تَذْهَبُونَ Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserinde anlamın sadece lafzî içerikle sınırlı olmadığını, lafzın terkibi ve bağlamla ilişkisi üzerinden mana alanının genişlediğini belirtir. Ona göre bir sözün etkileyciliği, lafızla mana arasındaki derin uyumdan kaynaklanır. Cürcânî, bu ayeti doğrudan açıklamasa da, istifhamın tehdit, azarlama veya şaşkınlık bildirmek için kullanıldığında, “mana taşıyıcısı” olan lafzın bir tür zımnî delil (قرينة خفية) hâline geldiğini ifade eder. Bu bağlamda, فَأَيَّنَ تَذْهَبُونَ ifadesi, sadece yönelme hakkında bir soru değil, “niçin hakikatten uzaklaşıyorsunuz?” anlamında bir ikazdır.¹¹⁶ Cürcânî'nin ifadesiyle, “i'câz”ın terkibi düzlemdeki inceliğini ortaya koyar. Çünkü anlamın ağırlığı, sadece kelimelerin anlamından değil, bu kelimelerin nasıl ve neden bu şekilde tertip edildiğinden kaynaklanır. Ona göre bir beyânın etkili olabilmesi için lafız ile mana arasında teheyru' (uyum) ve tenâsüb bulunmalıdır.¹¹⁷

Zemahşerî, *el-Keşşâf* tefsirinde bu ayeti tehdit, uyarı ve istihzâ içeren bir üslup olarak değerlendirir. O, bu sorunun sıradan bir yön tayini anlamı taşımadığını, tersine “hakikatten sapmanın ne kadar anlamsız ve tehlikeli olduğunu vurgulayan bir belâgatî istifham” olduğunu söyler. Zemahşerî'ye göre burada Kur'an, muhataba sanki şöyle demektedir: “Siz, apaçık bir hakikat önünüzdeyken bu bâtıl istikametine mi yöneliyorsunuz? Bu, akıl dışı bir tercihtir!” Bu yorum, Zemahşerî'nin kelâmî kimliğini de yansıtarak, Kur'an'daki delillendirici üslubun Mu'tezilî mantıkla nasıl örtüştüğünü gösterir.¹¹⁸

¹¹³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/77.

¹¹⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/76.

¹¹⁵ Metin Dağdeviren, “Kur'an'da İstifhâm Üslûbu ve Belâğî Özellikleri”, *Academic Social Resources Journal*, 7(39), 746-750.

¹¹⁶ Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 112-113.

¹¹⁷ Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, 97.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/249.

Bu ayet, tevbihi istifham (azarlayıcı soru) olarak sınıflandırılır. Belâgat kitaplarında, bu tür ifadelerin muhatabın psikolojik direncini kırmak ve onu kendine getirmek amacı taşıdığı belirtilir. Örneğin, es-Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'Ulûm* adlı eserinde bu tarzın, ifadenin duygusal ve mantıksal etkisini kat kat artırdığını belirtir.¹¹⁹ Ayetin başındaki "ف" harfi ise sebep-sonuç ilgisi kurar. Yani "şu hakikatleri size beyan ettik; o hâlde şimdi nereye gidiyorsunuz?" anlamıyla tehdit ve sarsıcı bir uyarı niteliğindedir.

Ayet Örneği 2: Kur'ân'ın *وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ* "Siz dileyemezsiniz, ancak Allah dilerse dileyebilirsiniz" ayeti, lafzî yönüyle son derece kısa ve sade görünmesine rağmen, içerdiği anlam itibarıyla kelâmî ve metafizik düzeyde oldukça derin bir mesaj taşır. Ayet, insan iradesi ile ilahî irade arasındaki ilişkiyi, mantıkî bir sınır çerçevesinde ve mutlaklık bildiren bir ifadeyle çerçevelemiştir. Bu ifade biçimi, beyân sanatının klasik anlamda hem "açıklayıcı" hem de "akli ikna" yönünü birlikte taşır.

Ayetteki "mâ... illâ" yapısı, Arapça'da hasr (sınırlama, tahsis) ifade eder. Bu yapı, fiilin öznesine yönelik bir yetkisizliği vurgular ve muhababa "siz aslında dileme fiilinde bile bağımsız değilsiniz" anlamını telkin eder. Bu tür yapılar, Arap dilinde manayı keskinleştirme ve zihinde kesinlik oluşturma maksadıyla kullanılır.¹²⁰ Bu ayet, kelâmî tartışmalar açısından cebr ile ihtiyar (zorunluluk ile seçme hürriyeti) arasında sıkışan irade meselesini, sade fakat mutlak bir hükümle çözmektedir. Ayetin bu şekilde yapılandırılması, i'câzî üslup içinde değerlendirilebilir. Zemahşerî, bu ayeti tefsir ederken, "*Burada insanın fiilinde yaratma gücünün değil, sadece yönelme ve dileme kudretinin söz konusu olduğu*"nu vurgular.¹²¹

Ayet, dilsel olarak hasr, kasr, tevhid ve teslimiyet kavramlarını aynı cümlede birleştirerek, Kur'ân'ın belâgatinde mananın yoğunlaştırılması ilkesini yansıtır. Câhiz'in "el-beyân" kavramına getirdiği felsefî çerçeve içinde değerlendirildiğinde bu ayet, kelâmî bir konunun dil yoluyla veciz biçimde aktarılmasının örneğidir. Câhiz, bu tür beyân yapılarını "mana sarmalları" olarak adlandırır; çünkü bir cümleyle hem kader hem hür irade hem de tevhid öğretilmiştir.¹²² Câhiz'in i'câz anlayışının merkezinde, kelimenin lafzî güzelliğinden çok, beyânın etkili, estetik ve mantıklı biçimde işlenişiyse ortaya çıkan anlam düzeni yer alır. Ona göre Kur'ân'ın mucizeliği, yalnızca üstün içerik ya da ilahi kaynakla değil, bu içeriğin retorik ve semantik açıdan mükemmel bir biçimde sunulmasıyla temellenir.¹²³

6. Nazzâm ve Câhiz'in İ'câz Anlayışlarındaki Farklar

Kur'ân'ın i'câzı konusunda İslâm düşünce tarihinde en dikkat çekici iki yaklaşımı temsil eden isimler Nazzâm ve Câhiz olmuştur. Her iki düşünür de Mu'tezilî gelenek içinde yer almakla birlikte, i'câzı temellendirdikleri teorik zemin, yöntem ve anlam örgüsü bakımından birbirlerinden radikal biçimde ayrılır. Nazzâm'ın i'câz anlayışı, "sarfe teorisi" olarak bilinen,

¹¹⁹ Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 359-361

¹²⁰ Cemâleddîn İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, thk. Mazîn el-Mubârek (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/ 27.

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/204.

¹²² Câbirî, *Akvâlü'l-muasırîn fî l'câzi'l-Kur'ân*, 176.

¹²³ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/112.

Kur’ân’ın mucizeliğini beşerî taklidin ilahi irade tarafından engellenmesiyle açıklayan bir yaklaşımdır. Bu teoriye göre, Kur’ân gibi bir metin yaratmak insanlara dilsel ve zihinsel olarak mümkün olsa bile, Allah onların bu kudretini sarf etmiş, yani kullanamaz hâle getirmiştir. Dolayısıyla mucizelik, dilin yapısında değil, kudretin engellenmesinde aranmalıdır¹²⁴ Câhiz, Kur’ân’ın i’câzını onun nazmında, yani kelime ve cümlelerin düzenlenişindeki eşsiz yapıda bulur. Ona göre, Kur’ân’ın, ses uyumu, mecazlar ve teşbihler gibi edebî özellikleri, onun mucizeliğinin temelini oluşturur. Bu yaklaşım, Kur’ân’ın mucizeliğini dilsel ve edebî özelliklerinde arar ve sarfe teorisine doğrudan bir alternatif sunar.

125 فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ * وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ

“Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür.”

Câhiz’e göre burada lafızlar sadece anlam taşımıyor, aynı zamanda mana içeriğini ritmik ve psikolojik düzlemde pekiştiriyor¹²⁶. Nazzâm ise bu tür ayetleri sadece bilgi veren metinler olarak görür; dilsel yapı onun için ikincil ve süsleyicidir. Câhiz’in beyân merkezli i’câz anlayışı, yalnızca klasik belâgat geleneğini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda çağdaş dilbilim, edebiyat kuramı ve Kur’an yorumbilgisi alanlarında da kurucu bir düşünsel zemin oluşturmuştur.

Câhiz, Kur’an’daki ayetindeki lafzî tercihlerin, ¹²⁷ *أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ* kelime “Yeryüzüne bakmazlar mı, orada her türden nice güzel ve yararlı bitkiler bitirdik.” Dizimi ve ahenk açısından öyle bir düzeye ulaştığını, bunun Arapların alışık olduğu beşerî hitabetten ayrıldığını ve bu nedenle ‘aciz bırakıcı’ yani mu‘ciz olduğunu belirtmiştir. Burada ‘zavcun kerîm’ ifadesinin hem ses hem anlam düzleminde estetik bir bütünlük sağladığını söylemiştir. Bu yaklaşım, modern anlatı biliminde “formun içerikle kurduğu estetik bağ” olarak ele alınan olgunun erken bir öncülüdür.¹²⁸

Câhiz’e göre belâgat, yalnızca lafzın fesahatiyle değil; o lafzın taşıdığı anlamı bağlam içinde ve söyleyen-söylenen ilişkisinde üretme kapasitesiyle değerlendirilmelidir.¹²⁹ Bu bağlamcı yaklaşım, günümüzde pragmatik kuram, relevance theory.¹³⁰ speech act theory.¹³¹ Textual coherence anlayışlarına büyük ölçüde öncülük eder. Câhiz’in “ifade edilen anlam” ile “kastedilen anlam” arasında yaptığı ayırım, çağdaş dil kuramlarının “literal vs. implicature” ayrımıyla örtüşmektedir. O, lafzın yalnızca bildirdiği şeyi değil; aynı zamanda muhataba neyi, nasıl, niçin söylediğini ve bunun hangi bağlamda söylendiğini merkeze alır. Kur’an’ın mucizeliği

¹²⁴ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1993), 1/ 52.

¹²⁵ ez-Zilzâl 99/7–8.

¹²⁶ Zürkânî, *Menâhîlü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 14.

¹²⁷ Şuarâ 26/7.

¹²⁸ Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 78–81.

¹²⁹ Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 2/222.

¹³⁰ Sperber, Dan & Deirdre Wilson. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell, 1995.

¹³¹ Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.

de ona göre biçimsel retorik kusursuzlukta, anlamın katmanlı oluşumunda ve muhataba uygun stratejik yapılandırılmasında yatar¹³²

Modern Kur'an yorumlanmasında giderek öne çıkan retorik merkezli okuma pratikleri, örneğin Fazlur Rahman'ın (ö.1988) double movement method (iki yönlü hareket), Arkoun'un (ö. 2010) açık anlam kapısı yaklaşımı veya Nasr Hâmid Ebû Zeyd'inn (ö. 5 Temmuz 2010), metnin tarihsel-kültürel bağlamda çözümlemesi gibi teorik öneriler, aslında klasik dönemde Câhiz'in temellendirdiği retorik-dilsel zeminle doğrudan ilişkilidir.¹³³ Câhiz, Kur'an'daki i'câzı, içeriğin üstünlüğü kadar, o içeriğin lafızla kurduğu ince örgü ve etkileyici sunumla açıklamıştır. Ona göre bir âyetin etkileyici olması, sadece taşıdığı mesajla değil, bu mesajın üslûp, vezin, tekrar, hazf, takdim-te'hîr gibi tekniklerle sunulmasındaki incelikte ilgilidir.¹³⁴

Câhiz, Kur'an'ın i'câzını "bir benzerinin yazılamayışı"ndan öte, "neden yazılamaz olduğuna" dair dilsel bir çözümleme ile temellendirmeye çalışmış ilk düşünürdür. Bu yönüyle onun yaklaşımı, i'câzı teolojik bir dogma değil, retorik ve epistemolojik bir yapı olarak ele alır. Câhiz'in dil felsefesi, mantıksal çıkarım, muhatap merkezli iletişim, lafız-anlam arasındaki gerilim gibi kavramlarla örtüşür.¹³⁵

SONUÇ

Bu çalışma, Kur'an'ın i'câzını açıklamaya yönelik tarihsel yaklaşımlar arasında yer alan Nazzâm'ın metafizik engelleme teorisi (sarfe) ile Câhiz'in dilsel yapılandırma ve beyân temelli çözümlemesini, yalnızca yorum farkı olarak değil; aynı zamanda iki farklı dil felsefesi modelinin epistemolojik karşılaşması olarak analiz etmiştir. Bu bakımdan araştırma, i'câzı yalnızca imanî bir kabul değil, anlamın kuruluşu ve iletilme biçimi etrafında şekillenen bilimsel bir tartışma zemini olarak konumlandırmaktadır.

Nazzâm, i'câzı doğrudan ilâhî iradenin beşerî sınır koymasıyla ilişkilendiren bir model sunar. Bu yaklaşımda Kur'an'ın mucizeliği, insanın yetisinin bilinçli olarak engellenmesine dayanır; yani metinsel bir içeriğe değil, kudret temelli bir engelleme tasarımına bağlıdır.

Câhiz ise, Kur'an'ın benzerinin getirilememesini retorik yapısı, beyân örgüsü ve çok katmanlı anlam örgütlenmesi ile açıklar. Bu yaklaşım, Kur'an'ı yalnızca kutsal bir söylem değil; aynı zamanda kendi iç diliyle evrensel ve estetik bir mesaj taşıyıcısı olarak konumlandırır.

Bu iki düşünürün yaklaşımı, yalnızca kelâmî bir fark olarak değil; aynı zamanda anlamın nasıl oluştuğu, hangi yollarla iletildiği ve dil ile hakikat arasındaki ilişkinin nasıl kavrandığı gibi temel sorulara verilen farklı cevaplar olarak değerlendirilmelidir.

¹³² Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 78–81.

¹³³ Fazlu'r-Rahman, *Islam and Modernity* (Chicago: University of Chicago Press, 1982); Mohammed Arkoun, *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers* (Westview Press, 1994); Nasr Hamid Abu Zayd, *Reformation of Islamic Thought* (Amsterdam University Press, 2006).

¹³⁴ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 93.

¹³⁵ Abbas Hasan, *en-Nezariyye 'l-tarâkubiyye 'inde'l-'Arab* (Beyrut: Dâr el-Fikr, 2003), 121–123.

Araştırma göstermiştir ki, Kur'an'daki belâgat unsurları, klasik anlamda bir süsleme değil; anlam üretiminde işlevsel rol oynayan dinamik yapılardır. Bu yönüyle Kur'an, yalnızca estetik değil; aynı zamanda semantik ve yapısal bütünlüğe sahip bir metin olarak öne çıkmaktadır.

Câhiz'in beyân anlayışı, çağdaş dilbilimsel yaklaşımlar, semantik teoriler ve bağlam merkezli anlam kuramlarıyla ilişkilendirilmeye elverişli bir zemin sunmaktadır. Bu, klasik belâgat düşüncesinin güncel dil felsefesiyle diyaloga açılabileceğini ortaya koymaktadır.

Nazzâm ve Câhiz'in i'câz anlayışları, bu çalışmada ilk kez bu düzeyde ayet merkezli, yapısal ve semantik çözümlemelerle birlikte değerlendirilmiş ve metinler arası bütünlük içinde karşılaştırılmıştır.

Kur'an'ın i'câzı salt imanî kabulün ötesinde; anlamın doğası, söylemin gücü ve dinî metnin dilsel performansı açısından çok katmanlı bir analiz gerektirmektedir. Bu yaklaşım, hem klasik bilgi mirasını derinlemesine kavramamıza hem de onu çağdaş düşünce alanlarına taşıyacak bilimsel bir köprü kurmamıza olanak tanımaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

**Mu'tazilite Approaches to Qur'anic I'jāz: A Comparative Analysis of al-Nazzām's
Metaphysical Interpretation and al-Jāḥiẓ's Rhetorical Model**

The concept of i'jāz al-Qur'ān (the inimitability of the Qur'an) has been a foundational subject in Islamic intellectual history, explored from both theological and rhetorical perspectives. This study offers a comparative analysis of two influential Mu'tazilite thinkers—al-Nazzām (d. 231/845) and al-Jāḥiẓ (d. 255/869)—whose approaches to i'jāz reflect fundamentally different epistemological foundations. While al-Nazzām proposes a metaphysical model grounded in divine intervention (ṣarf theory), al-Jāḥiẓ offers a linguistic-rhetorical model rooted in the expressive and structural capacities of the Arabic language. By examining these two perspectives in light of classical Arabic rhetoric (balāgha), this study aims to demonstrate how i'jāz can be understood not only as a matter of belief but also as a linguistic and hermeneutic phenomenon. Al-Nazzām's ṣarf theory suggests that God prevents humans from replicating the Qur'an's style through a divine act of withholding the ability to imitate. According to this model, the Qur'an's uniqueness lies not in the sophistication of its language but in the theological reality of divine will that bars human replication. This interpretation downplays the role of rhetorical features and places the miracle of the Qur'an in a metaphysical rather than linguistic domain. A key example cited by al-Nazzām is Q. 2:24, which states: "If you cannot do so—and you will never be able to—then fear the Fire..." This verse, according to Nazzām, does not simply challenge the human intellect, but affirms that imitation is ontologically blocked, regardless of linguistic effort. In contrast, al-Jāḥiẓ presents a model in which the Qur'an's inimitability arises from its mastery of rhetorical devices such as tashbīh (simile), majāz (metaphor), bayān (clarity of expression), and nazm (syntactic and compositional order). For him, the miracle lies in the Qur'an's ability to deliver profound theological and ethical messages through precise and elegant linguistic constructions. In Q. 81:29 ("You do not will except as God wills"), al-Jāḥiẓ identifies rhetorical power in the interplay between divine and human agency, made possible through ellipsis (ḥadhf), emphasis (taqdīm), and rhythmic balance. The verse encapsulates complex theological ideas—free will, divine decree, and unity of purpose—through a single concise statement, which is, in his view, an embodiment of i'jāz at the rhetorical level. The study further explores how the influence of these two thinkers is reflected in the works of later scholars such as al-Zamakhsharī and 'Abd al-Qāhir al-Jurjānī. Al-Zamakhsharī's al-Kashshāf carries forward the rational-linguistic tradition of Mu'tazilism, offering tafsir that emphasizes semantic precision and structural nuance. Similarly, Jurjānī's theory of nazm in Dalā'il al-I'jāz and Asrār al-Balāgha builds upon the legacy of al-Jāḥiẓ by focusing on how meaning is shaped through syntactic order and rhetorical alignment. These later contributions illustrate the continuity and adaptability of Mu'tazilite thought in the development of Arabic rhetorical theory and Qur'anic hermeneutics. The comparative analysis presented in this study reveals that the approaches of al-Nazzām and al-Jāḥiẓ, though distinct, are not mutually exclusive. Instead, they represent two complementary dimensions of i'jāz: one highlighting divine omnipotence, the other

showcasing linguistic brilliance. By engaging with both theological and rhetorical dimensions, the study demonstrates that i'jāz is a multilayered phenomenon that cannot be confined to a single explanatory model.

This research offers three key contributions:

(1) It presents the first comprehensive, verse-based comparative study of al-Nazzām's metaphysical and al-Jāhīz's rhetorical approaches;

(2) It links al-Jāhīz's theory of bayān and naẓm to modern linguistic concepts such as implicature, pragmatics, and coherence;

(3) It illustrates how Qur'anic i'jāz can be re-examined through an interdisciplinary lens that unites classical Arabic rhetoric with contemporary hermeneutics and linguistic theory.

In conclusion, the Qur'an's inimitability, as interpreted by Mu'tazilite scholars, is shown to be not merely a matter of belief but a subject open to rigorous linguistic, rhetorical, and philosophical analysis. The study invites further research into the integration of Mu'tazilite insights with modern critical tools, affirming that the Qur'an's i'jāz is both a divine act and a linguistic achievement.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, I'jāz al-Qur'ān, Mu'tazila, Nezzām, al-Jāhīz

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Abdülcebbâr, Kâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. Çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2013.
- Abdülcebbâr, Kâdî. *Tenzîhu'l-Kur'ân 'Ani'l-Matâ'in*. Thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyeh. Kahire: Mektebetu'n-Nâfizeh, 2006.
- Akkuş, Hasan. *Cürcânî'nin Belâgat Anlayışı ve Delâ'ilü'l-İ'câz'ı*. İstanbul: İFAV Yay., 2008.
- Algül, Hüseyin. "Kur'an'da Mucize Kavramı ve İ'câz Tartışmaları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 117-134.
- Altıntaş, Ramazan. *İslâm Düşüncesinde İ'câz Problemi*. Konya: Hüner Yay., 2014.
- Arkoun, Mohammed. *Rethinking Islam Today*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2002.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Akvâlü'l-mu'âssırîn fî i'câzi'l-Kur'ân*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, 1990.
- Câbirî, Muhammed Âbid. "Rhetorical Mastery in Classical Arabic Thought: Câhiz and His Legacy". *Arabian Philosophy Journal* 2/12 (2001).
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Mısır: Mektebetü'l-Hanefî, 1968.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Hücecu'n-nübüvve*. ed. Selâhuddîn el-Müneccid. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeti, 1979.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Nazmu'l-Kur'ân*. Nşr. Abdülhamîd el-Harîfî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifeti, 1981.
- Cevherî, İsmâ'îl b. Hammâd. *es-Sıhâh*. Thk. Ahmed Abdulgafûr 'Atar. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1990.
- Cürcânî, Abdurrahman. *Delâ'ilü'l-İ'câz*. Nşr. Mahmud Muhammed Şakir. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- Dağdeviren, Mustafa. "Kur'an'da İstifhâm Üslûbu ve Belâğî Özellikleri". *Academic Social Resources Journal* 7/39 (2017), 746-750.
- Dayf, Şevkî. *el-Belâga tetâvvur ve târîh*. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.
- Dirâz, Muhammed Abdullah. *en-Nebe'u'l-'azîm*. Kahire: Dâru'l-Kalem, 1961.
- Ebu Zeyd, Nasr Hâmid. *Reformation of Islamic Thought*. Leiden: Brill, 2006.
- Fakhry, Majid. *İslam Felsefesi Tarihi*. Çev. Kasım Turhan. İstanbul: İletişim Yay., 2005.
- Ferrâ, Ebû Ya'kûb. *el-Mu'tezem*. Nşr. Abdülhamîd et-Türâzî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997.
- Garâfî, Muhammed. "el-Belâga ve'l-'Akîde". <https://www.diwanalarab.com> (Erişim: 15 Mart 2020).
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*. Thk. İbrahim Ağâ Çavuş. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Hamrânî, Âmine. "el-Hicâc fî Delâ'ilü'l-İ'câz". *el-Mumâresât el-Lugaviyye* 6/31 (2015).
- Hansu, Hasan. *Mu'tezile ve Hadis*. İstanbul: Rağbet Yay., 2019.
- Hatip, Ahmet. *Kur'an'ın İ'câzı*. İstanbul: İFAV Yay., 2018.
- Hımsî, Nebîl. *Fikretü'l-i'câzi'l-Kur'ân mine'l-Bi'seti'n-Nebeviyye ilâ Asrinâ'l-Hâlis*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

- İbn İsa, Beşîr. *Teysîru'l-belâğa fî kütübi't-türâs*. Şarika: Câmi'atu's-Şârîka, ts.
- İbn Kuteybe, Abdullah. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 2019.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn. *Lisânü'l-'Arab*. Thk. Abdullâh el-Harbî. Beyrut: Dâru Şâdir, 1994.
- İbn Teymiyye, Tâkiyyüddîn. *Minhâcü's-sünne*. Thk. Muhammed Reşâd Sâlim. Riyad: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd, 1986.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'ân'da Allah ve İnsan*. Çev. Süleyman Ateş. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2008.
- Kaplan, Mehmet Murat. "Mu'tezile'nin İ'câz Algısı ve İ'câzın Teşekkül Sürecine Etki Eden Mu'tezilî Âlimler". *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (2024), 209-231.
- Kızıklı, Zekeriya. "Kur'ân'ın İ'câzı Bağlamında Dil-İnanç İlişkisi". *Ekev Akademi Dergisi* 18/58 (2014), 254-275.
- Kutlay, Halil İbrahim. "Kur'ân'ın İ'câzı Üzerine Mu'tezilî Bir Bakış: Ebû Hâtim er-Râzî Örneği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (2021), 1673-1697.
- Kutlay, Halil İbrahim. "Kur'ân'ın İ'câzı Üzerine Mu'tezilî Bir Bakış: Ebû Hâtim er-Râzî Örneği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (2021), 1673-1697.
- Mâlikî, Muhammed. *Usûlu'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Mustafâ, Selâhaddin. *Belâgat ve Kur'ân*. İstanbul: Diyanet Yayınları, 2015.
- Öztürk, Hasan. "Kur'ân'ın İ'câzında Dil ve Anlatım Teknikleri". *Türkiye Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2019), 89-107.
- Râzî, Fakhrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Thk. Ali Şerif. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2000.
- Sâlih, İsmail. *El-İ'câz ve delâ'ilü'l-Kur'ân*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Şafii, Ebû Abdullah. *el-Muhtasar fî't-tefsîr*. Kahire: Mektebetu'l-Hayât, 1995.
- Taha, Muhammed. *İ'câzu'l-Kur'ân ve'l-belâğa*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Tûsî, Nâsirüddîn. *el-Mu'âdilât fî'l-belâğa*. Tahran: Dâru'l-Hikme, 1988.
- Yıldırım, Ömer Faruk. *Kur'ân'da Edebî Sanatlar*. Ankara: Diyanet Yay., 2022.
- Zarûr, Muhammed Hasan. *Mecmû'atü'l-belâğa ve'l-i'câz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.